

ציות וסירוב לפקודות

הרב עדין שטיינזולץ

(א)

על ההלכות שבין האדם למדינה בכלל ועל הלכות צבא בפרט אפשר לומר כי הן מן ההלכות שיש בהן מקרא מרובה והלכות מועטות, ולא עוד אלא שהמקרא המרובה (וכן כמה מגופי ההלכה בנושא זה) יותר משהם מועילים לברר את הדברים, יש בהם כדי לסבך ואף לערפל את הבעיות העיוניות והמעשיות בתחום זה. וטעמו של דבר, משום שהרבה דברים האמורים בנושאים אלה, הן במקרא והן במשנה ובגמרא נאמרו לגבי מצבים השונים זה מזה, כפי שהם נבדלים מן המציאות שבזמן הזה. ולא עוד אלא, שאין הדבר תמיד למד מענינו, האם המדובר בדברים האמורים לשעתם, או בהוראות ומצוות שיש להן ענין לכל זמן ומקום. מה הן ההלכות והמקראות שהינם רק בבחינת "מה דהוה הוה", ומה הם הדברים שהינם הלכותא למשיחא במשמעות הפשוטה של המלים. אף מן המסופר על מעשים שהיו בזמן המקרא קשה מאד ללמוד הלכה והוראה במישרין: הן משום שבמה וכמה מן הדברים היו רק הוראת שעה על פי הדיבור (כפי שנאמר במפורש במקומם או נלמד ממקור אחר). והן משום שמלכות ישראל באותם הימים לא היתה תמיד כשֶׁה, והשליטים לא נשמעו תמיד לדברי תורה, וממילא אין להביא מהם ראיה. ספקות מעין אלו מצויים אף ביחס למשנה, לגמרא ולפסקי ההלכה הנסמכים עליהם. צא וראה, דרך משל, שגופי ההלכה במסכת סנהדרין פרק ב, העוסקים בדיני המלך, אינם אמורים אלא במלך שלא היה מקבל את דברי חכמים ואת סמכות התורה בשלמותם, ולעומת זאת פרטי הדינים ודרכי ההנהגה במלך, שמלכותו על פי התורה, לא נתפרשו לנו כל צורכם.

ומפני טעמים אלה, כל הבא לדון בדיני מדינה ובדיני מלחמה אינו יכול לעשות כן אלא על ידי דימוי דבר לדבר מחד גיסא, ועל ידי יצירת חילוקים מחודשים בין ענין לענין מאידך גיסא, ופעמים רבות אין הדברים נאמרים אלא מהרהורי לבו ושיקול דעתו של אומנם, ואינם אלא כדברי נביאות, וכל שכן כאשר אין הדברים נאמרים בדרך עיון ופלפול גרידא אלא כפסק הלכה, שיש לומר ביחס אליהם: "וכי מפני שאנו מדמין, נעשה מעשה" (גיטין יט, א). משום כך כל הדברים הנאמרים כאן אינם אלא בגדר עיון בסוגיה זו, וברוב זהירות וסייגים כדי לא להיכשל בנושאים אלה, שהם כהררים התלויים בשערה, הן מצד חומרתם וחשיבותם והן מצד מיעוט הבסיס להם.

(ב)

מובן כי יש צד חשוב ביותר, המקדים לכמה וכמה בירורים בהלכות מדינה ומלחמה בזמן הזה, והוא בכל הנוגע להגדרת מעמדה של מדינת ישראל מבחינת ההלכה. השאלה באיזו מידה יש לראות את מדינת ישראל (וממילא, וכפועל יוצא מכאן, את מערכת החוקים שלה) כמלכות ישראל גמורה היא שאלה בסיסית ויסודית. לצער הלב, אף על פי שרבים עסקו ודנו בנושא זה, עד שכבר הילכו בו נמושות של פוליטיקאים מכל הסוגים, הרי לא זכינו עדיין לבירור הלכתי מקיף ומסכם שלו. ורבים מבעלי הדעה שהתבטאו בנושא זה, והביעו דעות שונות ומנוגדות, סומכים בעיקר על השקפת עולמם ועל אמונות התלויות בדברים שבלב, ונשענים על דברי אגדה במקום על בירור גמור על דרך ההלכה. ולא עוד אלא שיש בכל עת גורמים חיצוניים מסוגים וצדדים שונים המעוותים את שיקול הרעת ומעכבים מלהביא דברים אלה לידי הבהירות הדרושה.

משום כך לא ניכנס אל בין הרים גדולים הרגים בשאלה יסודית זו, אלא נעמיד את הדברים הנוגעים לנושא המצומצם של מאמר זה, עד כמה שאפשר, אליבא דכולי עלמא.

(ג)

את השאלה היסודית הקשורה ב"סירוב פקודה" אפשר לנסח באופן הבא: האם יש חובה מוחלטת של ציות לפקודה של השלטון בכלל (ושל מפקדי הצבא בפרט), או שחובת הציות הזו מוגבלת וגרורה בתחומים מסוימים?

לשאלה זו, בצורה הכוללת שלה יש בהלכה תשובה חד משמעית. וכך פוסק הרמב"ם בהלכה ברורה שאין חולק עליה, וזה לשונו: "המבטל גזרת המלך בשביל שנתעסק במצוות, אפילו במצוה קלה הרי זה פטור... ואין צריך לומר אם גזר המלך לבטל מצוה שאין שומעין לו" (הלכות מלכים פרק ג הלכה ט). מקורו של הרמב"ם (כפי שכתבו ה"כסף משנה", הרדב"ז ושאר מפרשים) במסכת סנהדרין (מט, א). שם מבואר, כי דברים אלה אמורים אפילו במלך צדיק כדוד המלך הנוהג בכל דבר כדין תורה.

לשון אחר: גם כאשר אין שום פקפק הלכתי בדבר סמכותו של המלך, לא מצד החוקיות של מלכותו ולא מצד שלמות מעשיו, מכל מקום אין בסמכות המלך לבטל את תוקף דיני התורה. ובכל מקום שהמלך נותן "פקודה בלתי חוקית" אין שומעין לו. כך גם עולה מכמה מקומות במקרא, וכן מן האמור בגמרא בעניין שאול שהרג את כוהני נוב, שבוודאי לא היתה חובה להשמע לו להרוג אותם. ולא עוד אלא שנראה שהיתה מוטלת חובה על הנמצאים שם למחות במלך עד כמה שהם יכולים (ראה סנהדרין כ, א). יתר על כן, כיון שכלל הוא שאין שליח לדבר עבירה, הרי מי שעושה דבר אסור על פי פקודתו של הממונה עליו (ואפילו אם מלך ישראל הוא, שמצווה וחובה להישמע לו) אינו יכול להיפטר בטענה שמילא פקודה בלבד, שאף בזה אומר הרמב"ם במפורש "דברי הרב דברי העבר דברי הרב קודמין" (הלכות מלכים שם, שם). אומנם חז"ל דנו ונחלקו בשאלת האחריות המוטלת על

המשלח כגון אדם המשלח את חברו להרוג את הנפש (קידושין מג, א), ולדעת שמאי הזקן אף המשלח חייב בעונש או בדינא רבה או בדינא זוטא (ואף שפסק ההלכה אינו כך בדיני אדם, כתבו האחרונים שצריך על כל פנים כפרה בדיני שמים, ויש בשו"ת האחרונים תקוני כפרה למי שגרם מיתה לאחר באמצעות שליח), מכל מקום ברור כי אין הדבר פוטר את השליח, העושה את מעשה העבירה בפועל.

יתירה מזו, מן הגמרא בסנהדרין (שם) עולה (אף שהרמב"ם לא הביא זאת בפירושו) שלעניינינו אין חילוק בין אורח לחייל, ואפילו איש צבא, ואפילו בזמן מלחמה, אינו צריך לעבור על דברי תורה כדי לקיים מצוות המלך. יוצא, כי בכל מקם שניתנת לאדם (ואיש צבא בכלל זה) פקודה שהיא "בלתי חוקית בעליל" מצד היותה מנוגדת לדין התורה, הרי חובת הציות כלפי הממונה (וכאמור, אפילו כאשר ממונה זה הוא מלך ישראל הרשאי לכל הדעות לתת פקודות) בטלה מעיקרה. ולא עוד אלא שהעובר עבירה מתוך ציות לפקודה כזו שניתנה לו אין לו צידוק אלא בהיותו אנוס (ואז יחולו לגביו כל הדינים הנוגעים למי שנאנס לעבור עבירה: אלו דברים מותר לעשות לכתחילה, אלו בדיעבד, ואלו דברים הם בגדר יהרג ואל יעבור).

(ד)

ההלכה הכללית בנושא זה ברורה איפוא מתוך המקורות — לא זו בלבד שחובת הציות כלפי הממונה איננה מוחלטת, אלא שיש אפילו חובה לסרב לפקודה המנוגדת לדין תורה, הן באופן פאסיבי (על ידי אי ציות) והן באופן אקטיבי ("מחאה"). עם זאת קיימות בעיות פרטיות רבות, הלכה למעשה, שאין פתרון ברור באותה מידה. מובן, כי בשעת מלחמה חייבים לעבור על כמה וכמה הלכות מגופי תורה, הן מצד פיקוח נפש והן מצד צורכי המלחמה, שהרי לא זו בלבד שהתירו כמה גזירות חכמים במחנה הצבא (עירוובין יז, א), ובתנאים מסוימים (על כל פנים בכיבוש הארץ) גם אכילת טרפות (עיין חולין יז, א), אלא התירו אף מלחמת התקפה בשבת, כמבואר בשבת דף יט עמוד א, ואין צריך לומר מלחמה לצורך הגנה עצמית (ראה ברמב"ם ובטור חילוק בין מלחמת רשות ובין מלחמת מצוה, ושאר פרטים השייכים לעניין זה). אם כי יש רמזים לכך שבפועל היו מחמירים ומקפידים לא להילחם בשבת, כאמור בספרי התולדות השונים, כגון במעשים רבים שמספר יוסף בן מתתיהו, וכן במסופר בספר המכבים על היתרו של מתתיהו הכהן להילחם בשבת. צורכי המלחמה מחייבים איפוא מצד עצמם לעשות דברים רבים שהם בגדר עבירה על דברי תורה — על ידי היתר של התורה עצמה. אלא שלדברים אלה אין מידה וקצבה ברורים מצד עצמם, כיון שהם תלויים בתנאים ובנסיבות המיוחדות לכל מקרה ומקרה. נראים הדברים שבכגון זה צריך לסמוך על דעת האיש הממונה על הדבר, שחזקה עליו שהוא מומחה בו, כעין שסומכים על דעת המומחים לדבר לעבור על גופי תורה החמורים ביותר בעניין פיקוח נפש (ראה יומא פג, א). ואם אפשר לדמות מילתא למילתא יש לומר כי מלבד צד פיקוח נפש שעשוי להיות בדבר, הרי לעצם העניין שסומכים על המומחים (במקרה שם — הרופאים) הרי כאשר אין במקום מומחה ממש, אפשר וצריך לסמוך גם על מי שאינו מומחה כל כך, כל עוד הוא בגדר "בקיאים" ואף לעניין המלחמה, אף על פי שבדרך כלל המומחים

לאותו עניין, שהם ראשי הצבא, אינם מצויים באותו מקום חזן של קבלת הפקודות, מכל מקום המפקדים הזוטרים אף הם בגדר "בקיאים" לענין זה. ואף על פי שיש, לכאורה, לפקפק קצת האם אפשר לסמוך על המומחה כשמתיר דבר האסור אם הוא עצמו איננו חושש כלל לאיסור זה, ומזלזל בו אפילו שלא בשעת הצורך, כגון כמה וכמה דברים הנוגעים לחילול שבת, בין בדברים שהם בגדר שבות – למן טלטול מוקצה עד לשימוש בכלי תקשורת שונים – ובין בדברים שהם מלאכות דאורייתא ממש. מכל מקום, אם הציות להוראות הוא בגדר קבלת דברי המומחים, הרי נראה כי כמו שבענייני רפואה סומכים על הרופא אפילו הוא נוכרי (ובעיקרו של דבר, למרות הפקפוקים, סומכים למעשה על דברי רופא ישראל החשוד על העבירה), כן נראה שאפשר לסמוך על דברי המומחה בעניין זה, ובפרט בשעת חירום, משום שאין פנאי לשקול את הדבר מכל הצדדים ויש בכל אלה ספק נפשות.

(ה)

חלוקה זו בין הדינים המחוייבים בשעת מלחמה ובין אלה הקיימים שלא בשעת מלחמה יש לה מקור במשנה (סוטה מד, א והלאה), וכן פסק הרמב"ם (הלכות מלכים ז, ד) שלאחר שעורכים את מערכות הצבא, כל הרוצה לחזור ולברוח הרשות בידי השוטרים הממונים על כך לקפח את שוקיו. משמע, שאף הירא ורך הלבב (שלפי פסק הרמב"ם הריהו כמשמעו, מי שמתירא מפני המלחמה. שם, הלכה טז), שלפני סידור המערכות רשאי לחזור לביתו, מכל מקום כיון שבשעתו לא יצא, ועכשיו הוא נמצא בתוך מערכות הצבא אין לו עוד דרך יציאה, והוא חייב למסור נפשו, וביד הממונים על כך להענישו כשהוא מנסה לברוח. ומכאן יש מקור לחלק, הלכה למעשה, בין מי שאינו מתגייס כל עיקר (בין שהוא משתמט משירות הצבא ובין שאינו נמצא בשעתו במחנה) ובין מי שהוא מגוייס ומצוי במחנה היוצא להילחם, שחובת הציות על היוצא למלחמה היא מרובה ומקיפה יותר. ונראה, שאף על פי שאת מי שאינו יוצא לצבא (ואפילו למלחמה שהיא מלחמת מצוה לכל הדעות) יש מקום, במקרים מסוימים, לדון הן בדיני המלך והן בדיני שמים (וראה רמז לדבר בשופטים ה, בג. וראה מועד קטן טז, א), מכל מקום אינו חמור כזה המסרב לעשות המוטל עליו בשעת מלחמה ממש.

השאלה מה היא ההגדרה המדויקת של "מלחמה", לעניינינו, אינה פשוטה אף מעיין בהלכה עצמה. מבחינת הזמן אומנם נראים הדברים כי גדר המלחמה אינו רק בשעת הקרב ממש, אלא עוד לפני כן כאשר רק מסדרים את המערכות. אך מבחינת המקום הדברים מורכבים, ובייחוד כאשר מדובר במלחמה בימינו, ובארץ ישראל, כאשר המרחקים הם קצרים כל כך ואמצעי התחבורה נעשו כה מהירים עד שהחלוקה בין מקום המערכה ובין העורף איננה ברורה כלל. האפשרות המעשית התמידית להסיע את אנשי הצבא למקום הקרב אפילו בו ביום, וכן מערכת היחסים המורכבת בין הלוחמים בשטח לבין כל מערך האספקה החימוש והציוד היא צמודה כל כך עד שאפילו חילות טיוע גמורים אינם עוד בבחינת "מספקי מים ומזון" בלבד. ונראים הדברים שכל המגוייס לצבא בשעת מלחמה יש מקום לראותו כמצוי בצבא המלחמה ממש. ומעין ראייה לדבר אפשר להביא לא רק מן הדברים שהתירו במחנה,

שאינם אלא איסורי חכמים, אלא גם ממה שהתירו לחוזרים מן המערכה, ואפילו כאשר נצחו בה, לשאת את נשקם עמם בשבת, מפני חשש הסכנה שיש בכך. ויש לסמוך לזה ההיתר (הלכות מלכים ח, א) לחלוצי הצבא לעבור על כמה דברים מן התורה כאשר הם נמצאים בארץ העמים (וראה ב"כסף משנה" שם. וביתר ברור ברדב"ז שם, שאין האמור רק בשעת הסכנה, אלא גם במקום שיש טרחה לחפש מאכלות מותרים, מותר, ולכאורה אף לכתחילה, לאכול מן האסור) שאף שם נראה כי לא רק כאשר יש פיקוח נפש בפועל, אלא גם כאשר יש חשש שמא יסבב הדבר לידי סכנה יש להתיר.

(ו)

עם כל זאת, אפילו בשעת מלחמה אין חובת הציות למפקד כוללת הכל. שהרי כאמור לעיל אפילו בשעת מלחמה יש גבולות לסמכות, אפילו של מלך ישראל. ונראה לומר שכל דבר שאינו שייך לצורכי המלחמה לא הותר אפילו בשעת קרב ממש (ראה סנהדרין מט, א). ואף שיש מקום לומר לפי החילוק דלעיל, שיש מקום להבדיל בין הנמצאים ממש במערכות המלחמה ובין אלה הנקראים לביא למלחמה, מכל מקום לא מצאנו חילוק מפורש לעניין חובת הציות אף כאשר יש עבירה על דברי תורה. ועדיין יש מקום לברר בעניין זה. ובפרט שיש רמז לדבר (מגילה ג, א), שעניין ביטול תורה דרבים חמור הוא ביותר. ואפילו בזמן מלחמה שהיא מלחמת מצוה לכל הדעות, ועיין שם. ונראה לומר שכל דבר שאינו שייך לצורכי המלחמה לא הותר אפילו בשעת קרב ממש.

ונראה לומר שאף שמוטלת חובת ציות על החייל בשעת המלחמה, הרי לגבי רוב איסורים ודאי שאין זה בגדר "הותרה" אלא בגדר "דתויה" (וראה ב"כסף משנה" דלעיל), ונפקא מינה למעשה שבכל מקום שאפשר לעשות בהיתר אין מקום לעשות באיסור. ואף שבפועל כאשר אין זמן לברר את הדברים חובה לשמוע לדברי המומחים לדבר, מכל מקום כאשר אפשר לברר אם עצם הדבר נחוץ, ואם אין דרך לעשותו באופן אחר — דאי שצריך לברר.

ומבאן שכאשר יש פקודה, אשר ברור למקבל אותה, שהיא "בלתי חוקית" מצד שהיא נגד דין תורה השייך לאותו נושא, הרי ממילא אין לכך היתר. ואם הדבר כרוך בעונש הרי יש לדונו ככל דין אונס, על פי הגדרים והדינים, שעל פיהם קובעים האם אסור או מותר לעבור עבירה באונס. אולם כדי שיסרב אדם למלא פקודה נראה שצריך להיות ברור באופן גמור ומוחלט שאכן יש בפקודה עבירה על דברי תורה. ואפילו כשיש בה, לכאורה, איסור שהוא בגדר "יהרג ואל יעבור", נראה שלא אמרו "יהרג" אלא כשהאיסור ברור ודאי, ולא כאשר יש ספק בכך. ובעין ראייה לדבר, ממה שנהגו גדולי הדורות שעברו בזמן שהיו יהודים מגויסים לצבאות נוצרים, ובפרט במלחמת העולם הראשונה, כאשר ברור היה שחיילים יהודיים נמצאים בשני המחנות. מתוך שגדולי הדור לא אסרו להילחם בפועל, משמע שכיון שלא היה מבורר בכל מעשה אם אמנם החייל היהודי באמת עובר עבירה דאורייתא, וכיון שהיה צד סכנת נפשות — אם מצד דינא דמלכותא, ואם בשל העומדים מן הצד השני — הרי על כל פנים לא אסרו לגמרי. ובודאי אין להסביר את שתיקתם מכור

"דינא דמלכותא", שהרי אין כוח דין זה מגיע עד להתרת דבר שהוא בגדר "יהרג ואל יעבור". ואף שבודאי היו כמה מיני אונס בדבר, הן לגבי החיילים והן מצד הסכנה לגבי המורים להם הלכה, אם היה איסור מבורר בדבר לא אשתמיט שתהא הוראה ברורה לעניין זה, הלכה למעשה, לאסור. ואין צריך לומר שקל וחומר הדברים לגבי מלחמות ישראל בימינו מכל הצדדים.

(ז)

ומכאן עולה, כי אף שיש זכות (ובמקרים מסוימים אפילו חובה) שלא לציית לפקודה, אין הדברים אמורים אלא כאשר היא "בלתי חוקית בעליל". ובכל מקום שיש רק צד סברה בדבר, שאינו עולה מן המציאות במישרין – אין זכות זו עומדת בשעת המלחמה. ומכאן, שבכל מקום שיש צד של שיקול פוליטי, הרי אף כי לפני המלחמה ודאי שרשאי אדם לחוות רעתו שאין דעת השלטון וסברתו נראים לו, ואפילו למחות על גופי הדברים העומדים להעשות (וראה כעין ראייה לדבר מהאמור לגבי המלך שאול ביחסו לדרך המלך, שנראה שהיו שלא הסכימו לו ואפילו חלקו על רעתו בכך), מכל מקום כאשר מגיעים הדברים לידי מלחמה ממש, הרי מאותה שעה חלה על החייל חובה לציית לפקודות, כל עוד פקודות אלה הן בגדר הדברים המסתברים מצד המלחמה ואין בהם עבירה בעליל על דברי תורה. וצא ולמד מן האמור באבנר שלא נענש על שרדף את דוד לפי פקודות המלך, אף שנענש שלא מיחה בענין נוב עיר הבהגים (ראה סנהדרין כ, א. וכן שם מט, א), שמשמע מכאן שאפילו בדיני שמים אינו נתפס אלא כאשר אינו מוחה על דבר שהוא בעליל ובמפורש שלא על פי גדר חובת המלחמה השייכים באותו זמן.